

РОЗДІЛ 6

«ЗОЛОТИЙ ВЕРЕСЕНЬ» 1939 РОКУ: ПРОБЛЕМИ НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ І ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ

Початок Другої світової війни, яка поступово втягнула у свою орбіту практично усі заселені континенти та Світовий океан, став часом кардинальних політичних, соціальних і культурно-освітніх перетворень у Західній Україні. Німецько-радянський альянс, побудований на основі пакту Молотова-Ріббентропа про ненапад від 23 серпня 1939 р. та додаткового його секретного протоколу про сфери інтересів («сфери впливу») в Центральній-Східній Європі і скріплений спільними військовими діями проти Польщі, призвів до включення восени 1939 р. більшої частини території західно-українських земель до складу УРСР у складі СРСР. На сьогодні за умов глибинної трансформації історичної свідомості українського суспільства, актуалізованої російсько-українською війною, спрямованої на знищення України як держави, а української нації як окремого етносу зі своєю національною ідентичністю, особливо важливо зорієнтувати його на об'єктивне сприйняття тогочасних реалій, які десятиліттями піддавалися міфологізації та використовувалися з метою легітимізації існуючих у тоталітарній державі ідеологічних принципів. Складність полягає у тому, що упродовж десятиліть радянська пропаганда, спрямована на виконання партійного замовлення, усіма можливими засобами, які були в її розпорядженні, активно формувала відповідний історичний наратив про події в Західній Україні восени 1939 р. як «золотий вересень», як початок визволення західного регіону України від іноземної окупації відповідно до волі його населення і мудрого рішення керівництва СРСР, як, за словами Володимира Щербицького, коли він очолював політбюро ЦК КПУ, поворотний пункт в історії краю «від соціального та національного гноблення, безправ'я і відсталості до свободи і всебічного розвитку» (Мартинюк, 2010, с. 4). Такі ідеологічні постулати, викладені у численних партійних документах і виступах радянського керівництва, були сформульовані з пропагандистською метою практично відразу після приєднання регіону

до СРСР, надовго заклавши основи трактування принципових питань його новітньої історії, спрямовані на імплементацію його у свідомість багатьох поколінь. «17 вересня 1939 р., – зазначалося в резолюції першої львівської обласної партійної конференції КП(б)У (1940), – героїчна Червона Армія, виконуючи наказ радянського уряду, визволила трудящих Західної України і Західної Білорусії від рабства і злополучної війни. Радянська влада дала трудящим Західної України і Західної Білорусії можливість будувати нове життя, будувати соціалістичне суспільство» (ДАЛО, арк. 25). Подібні офіційні оцінки цієї події в історії України фактично не змінилися до кінця існування СРСР. У квітні 1989 р. ЦК КПУ, готуючись відзначити на державному рівні ювілей «возз'єднання Західної України з радянською Україною», прийняв спеціальну Постанову «Про 50-річчя возз'єднання Західної України з Українською РСР у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік», у якій наголошувалося: «У драматичний період світової історії, в надзвичайно складних міжнародних умовах початку Другої світової війни, коли над трудящими Західної України нависла загроза поневолення з боку фашистської Німеччини, радянський народ подав своєчасну допомогу своїм єдинокровним братам. Це був акт високого гуманізму та глибокої історичної справедливості» (Мартинюк, 2010, с. 3).

Цей загальний пропагандистський концепт, який став ідеологічним штампом, активно поширювали медіа, які, як правило, задавали тон у галасливій комуністичній пропаганді. Розповсюджувалась агітація на різних зібраннях, у наукових та науково-популярних виданнях, музейних експозиціях, художніх творах, монументальних символах, назвах вулиць і площ, які наповнювали його конкретикою. Усі вони були причетні до створення нової радянської історичної пам'яті про «золотий вересень», чітко регламентуючи тип оцінок офіційної версії, окреслюючи, що можна, а що – суворо заборонено.

Вже на початках встановлення радянського режиму на західноукраїнських землях масштаби і засоби більшовицької пропагандистської експансії вражали. Намагаючись швидко адаптувати західноукраїнське населення до нової суспільно-політичної дійсності, до 30 вересня 1939 р. серед мешканців краю було поширено 400 тис. примірників радянської преси, 210 тис. листівок. Лише 23 вересня до регіону було відправлено 1,4 млн книжок і брошур, переважно праці Іосіфа Сталіна (Іосиф Сталин) («Питання ленінізму», «Міжнародний характер Жовтневої революції»), звітна доповідь

на XVIII з'їзді ВКП(б), промови Клімента Ворошилова (Климент Ворошилов), Нікити Хрущова (Никита Хрущёв) на XVIII з'їзді ВКП(б) тощо, а також портрети керівників більшовицької партії й уряду. Київське видавництво «Мистецтво» 27 вересня послало до Західної України 25 тис. плакатів і 14 тис. гасел. Загалом, у СРСР тоді було видруковано тонни плакатів, листівок, на яких бійців Червоної армії зображали як воїнів-визволителів західноукраїнських земель. Супровідна оперативна радянська кінохроніка показувала усміхнені обличчя місцевих мешканців, які «широ вітали визволителів». Із кінця вересня в кінотеатрах багатьох міст краю розпочалася безоплатна демонстрація радянських кінофільмів пропагандистського спрямування: «Ленин в 1918 году», «Чапаев», «Щорс», «Великий гражданин», «Танкисты», «Морской пост», «Год 1919-й» тощо. Загалом, ця акція була добре спланована й організована. Спеціально для населення Західної України 28 вересня секретаріат ЦК ВКП(б) вирішив терміново видати «Короткий курс історії ВКП(б)» за редакцією І. Сталіна, що в СРСР вважався вищим досягненням історіософської думки, українською і польською мовами (300 тис. і 100 тис. примірників відповідно) Відповідальність за переклад і редакцію було покладено на Дмитра Мануїльського (Литвин, Луцький, Науменко, 1999, с. 108).

Активно розповсюджувалася всесоюзна та республіканська партійна преса, засновувалася нова періодика. Вся колишня легальна преса опинилася поза законом, її вихід відразу припинили. Від кінця вересня до початку листопада 1939 р. у всіх колишніх воєводських і більшості повітових центрах почали виходити газети, які спочатку були пресовими органами політуправління Українського фронту Червоної армії, а пізніше відповідних інстанцій партійно-державних органів: обласних, районних комітетів КП(б)У й обласних, районних комітетів депутатів трудящих. У Львові видавали газети «Вільна Україна» і «Czerwony Sztandar», у Тернополі – «Червона Україна» (від 2 жовтня 1939 р. – «Вільне життя»), у Станіславі – «Радянська Україна», у Луцьку – «Вільна праця», у Коломиї – «Червоний прапор», у Калуші – «Червона Зірка» тощо. Усі ці місцеві часописи за своїм змістом були типовими радянськими газетами, які мали інформаційно-пропагандистський зміст із виразною функцією індоктринації населення більшовицькою ідеологією з метою переконати його в історичній неминучості приєднання західноукраїнських земель до СРСР, у перевагах нового

політичного устрою. Вони сповна виконували роль безвідмовного «гвинтика» у великому механізмі державного контролю за суспільством, використовуючи найрізноманітніші засоби ідеологічного впливу на людей: перекручену інформацію і тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напівправду та просто брехню. Щоб викликати довіру, медіа часом об'єктивно та досить детально, але в межах допустимого, висвітлювали окремі конкретні недоліки, визнавали деякі труднощі під час проведення радянізації регіону, однак замовчували болючі проблеми і події, трагічні сторінки, пов'язані з репресіями проти населення. Вони тенденційно, надзвичайно викривлено інтерпретували ситуацію у «шляхетській» Польщі на початку війни, у викривальному ражі активно навішували ярлики на Польську державу міжвоєнного часу і її уряд, називаючи їх «дикунська влада», «жалюгідний уряд», «нерозумні керівники» тощо, натомість усіляко поширювали образ «щасливого» населення Західної України, що радісно, з хлібом-сіллю, квітами, з вітальними транспарантами зі словами подяки та червоними прапорами зустрічало своїх радянських визволителів у вересневі дні 1939 р. Загалом, у жанрово-тематичному колі публікацій радянської періодики переважали хронікальні репортажі, нариси, описи, присвячені реакції населення на радянські нововведення, участі його представників у всіх важливих політичних кампаніях (підготовці і проведенні Народних Зборів Західної України, наступних виборах до вищих та місцевих органів влади), показу становлення різних форм нових суспільно-політичних і соціально-економічних відносин, розвінчування старих порядків. Радянська пропаганда особливо акцентувала свою увагу на доведенні споконвічного українського характеру західного регіону, що де-факто слугувало обґрунтуванню законності його включення до складу УРСР–СРСР.

Особливо важлива роль у формуванні «своєї» історичної пам'яті про приєднання Західної України, зокрема про його причини (безпосередні та віддаленіші), перебіг, досвід і наслідки, належала науковим історичним знанням, що становили фундаментальні засади ідеологічної роботи, яким правляча в СРСР партія незмінно приділяла важливу увагу. Наукові публікації про історію західноукраїнських земель дорадянського часу низкою фактів і відповідною статистикою змушені були конструювати образ цього краю як однозначно відсталого у своєму політичному, економічному, духовному розвитку, у якому панував соціально-економічний гніт

українського населення з боку польського окупаційного режиму, відповідно потребує допомоги з боку незрівнянно «цивілізованішої» комуністичної влади й «братніх народів» СРСР. Водночас наукові студії, підпорядковані тогочасному ідеологічному контексту, про історію регіону після його приєднання до СРСР на виконання політичного замовлення повинні були точно вкладатися у рамки пануючої ідеологічної доктрини і однозначно засвідчити визвольну місію Червоної армії, апологетизувати усі заходи щодо оформлення нового політичного статусу регіону західноукраїнських земель та їхні наслідки, які були спрямовані на уніфікацію життя його населення з життям УРСР і СРСР загалом. Вченим потрібно було фактами обґрунтовувати концепцію, за якою внаслідок соціалістичних перетворень у західних областях України відбувалося небувале піднесення усіх аспектів як економічного, так і суспільно-політичного та духовного життя, неодмінно приховати міжнародно-правовий статус СРСР як одного з головних зачинателів Другої світової війни і масові репресії проти населення тощо, тобто максимально прикрасити нову радянську дійсність, наголосити на керівній ролі партії, довести незаперечну перевагу соціалістичного способу життя, повністю підпорядкувавши зміст наукових видань партійним постановам. За цього розвиток західноукраїнських земель після вересня 1939 р. повинен був висвітлюватися винятково у контексті історії УРСР як складової частини СРСР, що апріорно нівелювало своєрідність історичних процесів та явищ на західноукраїнських землях і відповідно штучно обмежувало поле наукового пошуку.

Найпершими радянськими історіографами процесу «з'єднання»¹ виявилися співробітники Інституту історії України АН УРСР, у якому було зосереджено основні сили дослідників республіки. У стінах інституту протягом 28 вересня – 11 жовтня 1939 р. було прочитано цикл науково-популярних доповідей, присвячених історії Західної України. У наступному 1940 р. допрацьовані матеріали доповідей вийшли друком у збірнику наукових студій «Західна Україна» за редакцією Сергія Белоусова (Сергей Белоусов) (директор установи) і Олександра Оглоблина (керівник сектору історії України

¹ Василь Даниленко влучно зауважив, що у назві закону Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р. про прийняття Західної України до складу СРСР і возз'єднання з УРСР вживалися терміни «включення» і «з'єднання», якими певний час користувалися радянські історики (Даниленко, 2004, с. 60).

добу капіталізму та імперіалізму), щоб, як зазначено в передмові, «дати широким колам радянського суспільства познайомитися з історією Західної України» (Белоусов, Оглоблін, 1940, с. 3). Не претендуючи на те, щоб дати повну і систематичну історію регіону, автори статей збірника (Сергей Белоусов, Кость Гуслистый, Олександр Оглоблін, Микола Петровський, Ілля Премислер, Федір Ястребов) у санкціонованому полі намагалися подати основні відомості про окремі вузлові моменти минулого краю упродовж понад тисячу років: від Київської Русі і Галицько-Волинської держави до початку 1940 р., акцентуючи увагу на епізодах «славної боротьби [західних українців – *О. Л.*] проти одвічних ворогів українського народу – польських панів» (Белоусов, Оглоблін, 1940, с. 3). У студії: «Крах польської держави і з'єднання українського народу в єдиній Українській державі» автор (С. Белоусов), заангажований у нову політичну кон'юнктуру та пропагандивні механізми, особливо наголошував на однастайній всенародній підтримці західних українців вступу Червоної армії на західноукраїнські землі у вересні 1939 р., яка, мовляв, «несла їм визволення від соціального і національного гніту» (Белоусов, Оглоблін, 1940, с. 105). Загалом, навіть поверхового погляду було достатньо, щоб розпізнати пропагандистське спрямування книжки, про що наочно свідчили вміщені у ній портрети більшовицьких вождів (Іосіфа Сталіна, Вячеслава Молотова (Вячеслав Молотов), Нікіти Хрущова) і додатки з офіційними документами щодо входження західноукраїнських земель до складу СРСР-УРСР, політичними актами нової влади (Даниленко, 2004, с. 60).

У радянський період в Україні було опубліковано низку наукових та науково-популярних праць, побудованих на вибірковому використанні джерел, які самі по собі ще вимагають ретельної верифікації, та односторонньої інтерпретації історичних фактів. Видання, що вийшли у перші повоєнні десятиліття, своїм змістом були чітко підпорядковані обґрунтуванню партійних пропагандистських постулатів про історичну закономірність приєднання Західної України до СРСР у 1939 р., спростуванню відомих на Заході політичних заяв щодо «інтервенції» й «агресивності» СРСР на початку Другої світової війни, які взяло на озброєння зарубіжне радянознавство (Білоусов, 1951; Бабій, 1954; Йова, 1954; Цибко, 1954; Герасименко, Дудикевич, 1960; Варецький, 1960; Олексюк, 1968 та ін.). Загалом, такі публікації, як правило, мали безпосередній зв'язок з

ідеологічно-пропагандистськими завданнями і були приурочені до ювілейних дат. Більшість із них, зберігаючи ознаки науковості, мали більше описово-фактологічний, ніж науково-аналітичний зміст, містили поважний елемент перекозачення, фальсифікацій і замовчування об'єктивної дійсності, часом створюючи враження, що їхні автори користувались обмеженим набором сюжетів і висловлювань. Такі праці цілеспрямовано акцентували свою увагу лише на закономірності возз'єднання західноукраїнських земель у складі УРСР–СРСР, досягненнях у здійсненні соціально-економічних і культурних перетворень у регіоні, які пояснювалися далекоглядністю партійного керівництва, незмінним тріумфом марксистсько-ленінського вчення, успішним його практичним втіленням. Подібне трактування подій обумовлювалося насамперед ідеолого-політичною заданістю авторів, що змушувало більшість із них свідомо уникати вивчення «незручних» сюжетів, але дуже важливих для розуміння проблеми тем, замовчувати їх. Тим більше, що такі сюжети аж до кінця 80-х років ХХ ст. були під суворою політичною заборонаю. Слід також враховувати недоступність для дослідників багатьох архівних джерел. Тож сьогодні цінність таких праць переважно історіографічна.

Водночас варто відзначити, що кращі публікації синтетичного характеру, присвячені різним аспектам проблеми, насамперед колективна монографія «Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі», над якою працював великий авторський колектив (зважаючи на складність завдання), зокрема наукові співробітники Інституту суспільних наук (тепер – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), дали змогу дещо деталізувати та розширити тогочасні уявлення про перебіг військово-політичних і соціально-економічних процесів у регіоні у 1939–1941 рр. І хоча важко в них знайти суттєві наукові новації, будь-які помітні корективи попереднього концептуального осмислення подій 1939–1941 рр., проте автори згадуваної монографії, яка підводила певні підсумки вивчення проблеми в УРСР, все-таки намагалися утвердити думку про незалежний історичний розвиток українського народу, його самостійне етнонаціональне і державне існування в минулому. У цій книжці історичний розвиток регіону від найдавнішого часу і до сучасності розглядався як лінійний процес неперервного просування всупереч будь-яким перешкодам

до наперед заданої мети – «возз'єднання» завдяки фактові існування єдиного українського народу на українських етнічних землях, відповідно до «законів історичного розвитку», про що промовисто свідчив і підзаголовок видання. Згідно з аргументами авторів, возз'єднання відбулося, тому що мало відбутися. У певному сенсі запропонована версія постала як прихована підтримка ідеї вічного поступу як провідного тренду пізнавальної програми позитивізму.

Не зважаючи на очевидний схематизм і догматизм підходів, обтяжених ідеологічним багажем, запрограмованість багатьох висновків, вимушені неточності, згадана праця довгий час залишалася і навіть досі залишається практично єдиним узагальнюючим дослідженням з історії західноукраїнських земель від найдавніших часів до сучасності. Важливо й те, що возз'єднання українських земель у книжці було показано не одномоментною випадковою подією в історії української нації, а підсумком тривалої багатовікової напруженої боротьби українців, реалізацією їх природних прагнень жити у власній соборній державі у новітній період сучасної історії. На той час це була прогресивна концепція, підтверджена фактами, яка сприймалася як об'єктивність. Тож не випадково праця, що загострювала національну проблематику, вводячи її у суспільно-інтелектуальний обіг, викликала тоді серйозні застереження партійних «кураторів», ставши предметом наукових дискусій і суперечок, які поступово набули політичного звучання.

У 70-х – першій половині 80-х років XX ст. сакралізація 17 вересня 1939 р. як початок «визволення західноукраїнських земель» в історії УРСР тривала повним ходом, про що свідчили і нові публікації, автори яких продовжували висвітлювати подію в межах регламентованих теоретичних схем (Гудзенко, 1977, с. 498–504; Ковальчак, Сливка, Чугайов, 1979; Атаманчук, Брик, Ковальчак та ін., 1979). Усі вони мали виразний ідеологічний підтекст. Чергова політична актуалізація досліджень проблеми настала наприкінці 80-х років XX ст., коли в умовах т. зв. перебудови на хвилі кардинальних суспільно-політичних змін перед вченими відкрилась перспектива переглянути застарілі концепції та погляди і на події початку Другої світової війни в Центрально-Східній Європі, роль радянського керівництва у її розв'язанні, на обставини і наслідки приєднання Західної України і Північної Буковини до СРСР тощо. Але не всім виявилось під силу легко відмовитися від усталених за багато років поглядів і позицій, позбутися догм і стереотипів минулого, органіч-

но сприйняти найновіші методології, що використовувалися у міжнародному науковому дискурсі, і у підсумку вийти на якісно новий аналітико-теоретичний рівень осмислення проблем. На початках «перебудови» траплялося, що науковці за інерцією оглядалися на застарілі ідеологічні схеми, сподіваючись, що вони ще придатні для творення об'єктивної науки. Свідчення цього – колективна монографія львівських дослідників «Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» (1989), авторський колектив якої ставив собі за мету, ґрунтуючись на досвіді та здобутках радянської і частково зарубіжної історіографії, відтворити узагальнюючу картину боротьби українського населення Західної України, Північної Буковини і Закарпаття у 1917–1945 рр. за возз'єднання своїх земель у єдиній державі, детальніше висвітлити політичний і міжнародний аспект проблеми (Сливка, 1989). Ця праця хоча й не започаткувала чітких засад критичного переосмислення цих процесів, але наочно засвідчила пошук нових підходів до них, прагнення правдивіше показати їх складність і суперечливість, що відкривало нові можливості для об'єктивного сприйняття важливого етапу історії регіону. Проте у тексті монографії, яка побачила світ напередодні чергового ювілею «возз'єднання», не вдалося уникнути багатьох обов'язкових для радянських часів ідеологічних наліпок, догматичних штампів, замовчувань: зауважу, що потепління суспільного політичного клімату в перші роки «перебудови» майже не торкнулося офіційної радянської парадигми бачення подій та осіб, пов'язаних національно-визвольним рухом у ХХ ст. (оцінки його залишилися негативними), що, безперечно, позначилося на авторських інтерпретаціях і висновках. Загалом, дослідження було проведено відповідно до концептуальних засад попереднього історіографічного періоду, із чітким дотриманням існуючих ідеологічних штампів. У книжці усі суспільно-політичні процеси в регіоні розглядалися в контексті єдиного революційного потоку, що охопив країни Центрально-Східної Європи під впливом Жовтневого перевороту в Росії, з позиції класової боротьби трудящих під керівництвом комуністичних організацій; водночас боротьба за соборність однозначно кваліфікувалась як рух за возз'єднання «багатостраждального» краю з УРСР. Ідеологічні нашарування і певна ритуальна витриманість у викладі матеріалу, узагальненнях і оцінках, притаманна «застійним часам», впадала в очі. Це засвідчували вже й самі назви окремих параграфів розділу «Возз'єднання Західної України і Північної

Буковини з Українською РСР», а саме: 1. «Боротьба СРСР проти перетворення західноукраїнських земель на плацдарм нацистських планів». 2. «Визвольний похід Червоної Армії. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною». 3. «Відновлення Радянської влади». 4. «Початок соціалістичних перетворень». 5. «Боротьба проти ворогів соціалізму». Виявилося, що покладена в основу тексту інтерпретація подій у Західній Україні на початку Другої світової війни за вибором сюжетів, селекцією поданого матеріалу, замовчуванням не вигідних моментів фактично нічим не відрізнялася від нормативних версій традиційної радянської історіографії, не спростовувала раніше встановлену офіційну пояснювальну схему викладу проблеми, яка вже не задовольняла науку і науковців. Водночас не можна не помітити прагнення частини авторів, передусім Юрія Сливки та Михайла Швагуляка, під впливом нових віянь в історичній науці зменшити войовничу риторику та посилити аналітичність, на основі наукового осмислення великого і достовірного пласту інформації з архівних документів, яка була вперше введена у науковий обіг, що створило сприятливий ґрунт для подальших досліджень.

Здобуття Україною незалежності відкрило перед науковцями нові перспективи наукового пошуку, вільного від ідеологічного контролю і цензурних обмежень. Процес повернення цілих пластів забороненої та замовчуваної національної культурної спадщини, започаткований художньою літературою, швидко поширився на інші сфери, зокрема на історію. До читача поверталися видання української діаспори, розширився доступ до зарубіжної історіографії, з'явилася можливість ознайомлюватися з раніше маловідомими в Україні працями вчених, надрукованими за кордоном українською мовою. Сам факт знайомства з такими науковими студіями ставав для багатьох українських істориків моментом істини. Завдяки цьому вони поступово вийшли з того кола тлумачення історичних подій, яке їм було накреслено радянською історіографією.

Колишній політичний схемі треба було протиставити ґрунтовні та конкретні дослідження проблеми. Відбувалося активне вивчення й аналіз унікальних, раніше не доступних архівних документів, інших джерел², критично осмислювався історіографічний дор-

² Розширенню джерельної бази певною мірою сприяло видання збірників документів і матеріалів (Сливка, 1996; Лялька, 1993; Лялька, 1997; Сливка, 1995).

бок попередників, зокрема тривало активне ознайомлення з дослідженнями зарубіжних, передусім польських учених, особливо тих, що вийшли друком після зміни політичної системи в Польщі, в період «Третьої республіки», насамперед: Влодзімежа Бонусяка (Włodzimierz Bonusiak), Рафала Внука (Rafal Wnuk), Альбіна Гловацкего (Albin Głowacki), Гжегожа Грицюка (Grzegorz Hryciuk), Чеслава Гжеляка (Czesław Grzelak), Мечислава Інглота (Mieczysław Inglot), Гжегожа Мазура (Grzegorz Mazur), Анджея Сови (Andrzej Sowa), Томаша Стшембоша (Tomasz Strzemborz), Станіслава Цесельського (Stanisław Ciesielski) та ін., здобутками представників української діаспори, що дало змогу українським дослідникам суттєво наростити фактографічний шар, провести його первинну верифікацію і поступово вийти з того кола тлумачення історичних подій, яке їм було накреслено радянською історіографією. Уже впродовж 90-х років XX ст. Михайло Коваль, Вадим Ковалюк, Олександр Рубльов, Юрій Черченко, Іван Білас, Іван Сварник, Андрій Руккас, Ігор Ільюшин, Богдан Ярош, Володимир Баран, Олександр Луцький, Кім Науменко та деякі інші дослідники (Коваль, 1991; Коваль, 1994; Коваль, 1995; Ковалюк, 1991; Ковалюк, 1993; Білас, 1994; Сварник, 1992; Руккас, 1996; Руккас, 1997а; Руккас, 1997б; Рубльов, Черченко, 1994; Ярош, 1995; Литвин, Луцький, Науменко, 1999; Баран, Токарський та ін., 2009) із висоти сучасного стану соціогуманітарних знань у різного змісту й обсягу публікаціях запропонували своє, хоча в окремих випадках й дещо запізниле³, бачення окремих переломних сторінок західноукраїнської історії, пов'язаних із приєднанням Західної України до СРСР. Вони, зокрема, на основі використання різноманітних джерел, найперше архівних, велика частина яких була вперше введена у науковий обіг, сукупно дослідили різні важливі аспекти проблеми входження Західної України до складу СРСР, зокрема показали рівну з гітлерівською Німеччиною відповідальність сталінського режиму у розв'язанні Другої світової війни і розчленуванні Польщі, що як держава на деякий час зовсім зникла з карти Європи, відтворили цілісну картину дипломатичної та військової боротьби за територію Західної України, яка розгорнулася у вересні–жовтні 1939 р. унаслідок реалізації таємного протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р., реконструювали хід польсько-радянського

³ У 90-х роках XX ст. через брак коштів згадані публікації, як і інші наукові видання, звичайно виходили друком із великим запізненням.

військового конфлікту, вказали на особливості ведення бойових дій і результати вересневої кампанії⁴, реакцію місцевого українського, польського та єврейського населення (окремих політичних діячів, інтелектуалів, соціальних верств) на неї, розбіжності в настроях. Вони з'ясували на макро- і мікрорівні заходи з якнайшвидшого перетворення регіону в складову частину СРСР (йдеться про проведення, відповідно до докладно розробленого в Москві сценарію виборів до «Народних Зборів Західної України», наступну уніфікацію суспільно-політичного життя: ліквідацію всіх політичних партій та громадських організацій і товариств, які практично усі трактувалися як «націоналістичні», «класово ворожі», «антинародні», встановлення однопартійної політичної системи з монополією КПРС на державну владу, формування місцевої радянської адміністрації, партійних і каральних органів, механізми їхнього функціонування та особливості кадрового наповнення керівного складу, реорганізацію соціально-економічної і духовної сфер та колізії навколо їх проведення, неоднозначні результати і сприйняття їх населенням) і врешті-решт – ціну насильницької «радянзації», спрямованої на інкорпорацію приєднаних територій, для населення Галичини та Волині, зокрема масові репресії, депортації, винищення десятків тисяч безневинних людей (під час відступу Червоної армії наприкінці червня 1941 р., коли у в'язницях Львова, Станіслава, Дрогобича, Золочева, Самбора, Стрия, Дубна та багатьох інших міст і містечок було розстріляно тисячі ув'язнених). У новому світлі показали масштаби та суть різних форм протидії радянському тоталітарному режимові тощо і намагалися поставити широкий спектр проблем на рівень неупередженого наукового аналізу, без кон'юктурних нашарувань. Згадані монографії і статті активно цитувалися, вносилися в бібліографічні списки рекомендованої літератури тогочасних наукових бібліографічних друкованих видань. У їхній фактографічній основі в умовах пошуку тем виявляли велику зацікавленість українські медіа: на ній готувалися інформаційно-аналітичні публікації преси, передачі радіо і телебачення, які так робили потужний внесок в об'єктивне відтворення історії західного регіону у часи його приєднання до України в складі СРСР із метою формування нової національної історичної пам'яті.

⁴ До речі, за радянських часів ця операція усіляко замовчувалася. У 12-ти томній «Истории второй мировой войны» їй було приділено всього чотири рядки (Див.: Литвин, Луцький, Науменко, 1999, с. 47).

Зрозуміло, не всі згадані праці, з огляду на масштабність теми і обмеженість обсягів публікацій, претендували на вичерпне відтворення картини подій і не належали до категорії тих, що «закривали тему». Вони радше відкривали важливі маловивчені аспекти проблеми, поступово заповнюючи «білі плями» однієї з фактично малодосліджених сторінок історії України.

Подолання ідеологічних догматів і застарілих схем дало змогу досить швидко вийти на якісно новий аналітико-теоретичний рівень осмислення окремих важливих проблем української історії часів Другої світової війни в контексті подій у колишньому СРСР та країнах Центральної і Західної Європи. Це відкривало нові перспективи у дослідженні питань, пов'язаних із визначенням ролі і місця України у Другій світовій війні та її неоднозначних наслідків для українського народу. Свідченням цього стали книжки відомого український історика Михайла Ковалю, який практично першим у незалежній Україні запропонував нові підходи до проблеми Другої світової війни, зокрема «возз'єднання», засудивши сталінський режим у співучасті у розв'язанні Другої світової війни на основі ґрунтовного аналізу радянсько-німецьких домовленостей серпня–вересня 1939 р. та їх практичних наслідків. Він вказав на насильницьке приєднання західноукраїнських земель до УРСР у межах СРСР, однак оцінив цю подію як кульмінаційну у формуванні соборної України, як справу «найбільш національних масштабів, яка хоч і давно визрівала, та не могла бути здійснена за відсутності історичних умов» (Коваль, 1994; Даниленко, 2004, с. 60). Низку новаторських положень, які відкрили нові перспективи у дослідженні питань, пов'язаних із визначенням ролі і місця України у Другій світовій війні та її неоднозначних наслідків для українського народу, у статті «Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти» висловив і Ю. Сливка, який продовжував виявляти стійку зацікавленість проблемою. Причому оцінка наслідків війни, зокрема її початкового періоду, в її «українізованій візії» пропонувалася не з огляду на хвилеві здобутки чи втрати, а з позицій перспективи досягнення українським народом його далекосяжної стратегічної мети – створення соборної і незалежної держави (Сливка, 1997, с. 3–31). Видавалася слушною його оцінка актів об'єднання Західної України і Північної Буковини із УРСР – єдиною українською, але не самостійною державою, себто тих, за невеликим винятком, українських етнічних та

«історичних» територій, де на час розвитку подій українське населення становило абсолютну чи принаймні відносну більшість. Ця оцінка у 90-ті роки XX ст. швидко пройшла, на думку автора статті, суттєву еволюцію: від «визволення», «возз'єднання», «торжества історичної справедливості» до «поневолення», «окупації», «анексії» тощо (Сливка, 1997, с. 17). Учений, аналізуючи політико-правові засади юридичного оформлення нового політичного статусу західноукраїнського регіону у складі СРСР–УРСР, вважав, що тут слід відкинути емоції і зважено розглянути всі аспекти проблеми. Він наголошував, що, по-перше, на початку війни Україна, як і весь її народ на всіх етнічних землях, перебувала в безправному становищі та не виступала як суб'єкт міжнародної політики. Тому вона не може нести прямої правової міжнародної відповідальності за юридичні та воєнні дії урядів СРСР і Німеччини щодо деяких держав Центрально-Східної Європи, які були ліквідовані або розчленовані, тобто за ситуацію, яка склалася для народів цих країн, зокрема й українського, у 1939–1940 рр. Дослідник доводив, що справді, дії СРСР і Німеччини щодо цих країн були виявом імперської загарбницької політики, тому їх окупацію належить кваліфікувати як анексію, поневолення. Але все це аж ніяк не стосувалося волевиявлення українського народу, а отже, не може лягати чорною тінню на його ухвалу. По-друге, наголошував Ю. Сливка, рух за об'єднання українських земель не був породжений і піднятий радянсько-німецькими договорами та їх позалаштунковими змовами, а мав багатовікову передісторію – спочатку примусового розчленування України, пізніше боротьби за ліквідацію цієї несправедливості – і, врешті-решт, базувався на Акті Злуки всіх українських земель в єдиній Українській соборній державі, прийнятий у січні 1919 р. у Києві та схвалений Трудовим конгресом представників усіх його прошарків, однак проігнорований тоді європейськими державами. І нарешті, по-третє, вважав вчений: «...ніхто не може заперечити того факту, що переважна частина населення Західної України та Північної Буковини (беручи до уваги і специфічні політичні обставини, і те, що загал українців цих земель не був обізнаний з реальним станом справ в СРСР, насамперед України) бажала і прагнула об'єднатися з Україною і засвідчила це як на загальному плебісциті, так і ухвалами обраних представницьких органів» (Сливка, 1997, с. 17). Достовірність того волевиявлення, як стверджував Ю. Сливка, «аж ніяк не може підважити і знецінити та обставина,

що до здійснення актів об'єднання були причетні радянські органи й опісля в Західній Україні та Північній Буковині було встановлено жорстокий тоталітарний режим, за якого десятки тисяч людей репресовано, депортовано або фізично знищено» (Сливка, 1997, с. 17). Видається, що у 90-ті роки XX ст. переконливої раціонально поясненої альтернативної версії ніхто з українських істориків не запропонував. Із певними застереженнями ця доктринальна версія отримала підтримку в Україні. Її модифікації та переспіви траплялися у наукових публікаціях і нормативній навчальній літературі (вишівських та шкільних підручниках і посібниках).

Діапазон візій, які прагнули представити закономірність возз'єднання в широкому міжнародному контексті, поступово розширювався. На початку 2000-х років зацікавлення у фахових колах викликала наукова позиція тих небагатьох дослідників – істориків права (Володимир Макарчук), які через призму власного бачення розглядали проблему входження Західної України до складу СРСР–УРСР у 1939 р. не з позиції сучасного міжнародного права, а відповідно до норм «старого» міжнародного права, тобто того, що започаткувала Версальсько-Вашингтонська система врегулювання міжнародних відносин і яка функціонувала до кінця Другої світової війни. Це надало вигляду легітимності включенню західноукраїнських земель до СРСР. Послідовно дотримуючись положень тодішнього міжнародного права, В. Макарчук вважав, що зміна міжнародно-правового статусу Західної України у 1939 р. відбулася не внаслідок завоювання, хоча міжнародне право тієї доби, на його думку, і надавало таку можливість. Ця зміна відбулася внаслідок волевиявлення місцевого населення щодо Народних Зборів Західної України (Макарчук, 2007). Згадане трактування вихідних позицій проблеми юридичного оформлення нового політичного становища західноукраїнського регіону у 1939 р. певною мірою перегукувалося з деякими оцінками радянської історіографії щодо організаційно-правових засад, які забезпечили зміну державного статусу Західної України і, очевидно, тому не отримало широкої підтримки та значного розголосу. Проте слід, очевидно, визнати, що праця В. Макалучука здійснювала поступальний рух у дослідженні цього важливого аспекту дослідження історії України окресленого періоду.

Загалом, у роки української незалежності відбувалося поступове подолання наслідків тривалої радянської пропаганди і викорінення

застарілих ідеологічних штампів, стереотипів, міфів щодо історії возз'єднання українських земель у роки Другої світової війни, які були за десятки років інтегровані у спільну свідомість більшості громадян України. Здобутки сучасної української історіографії допомогли по-новому трактувати багато аспектів проблеми на засадах об'єктивності. Нова документальна база давала широкий простір для нових сучасних інтерпретацій «білих» і «чорних» плям в історії України на початку Другої світової війни, а саме сполучення вивчення різних зрізів, конфігурацій, вимірів, масштабів, контекстів створювала чималі пізнавальні можливості для конструювання і репрезентації процесу входження Західної України до складу УРСР–СРСР як багатовимірної палітри, пов'язаних між собою поглядів, уявлень, образів – суспільних, політичних, культурних тощо, що відображали сприйняття й оцінку минулого в усій його різноманітності. Вони через книжки, освіту, фільми та публічні заходи трансформувалися в історичну пам'ять, яка передається від покоління до покоління. Не применшуючи значення історичних знань, репрезентованих в опублікованих наукових працях, як своєрідного дороговказу і навігатора формування національної історичної пам'яті, не можна не помітити відсутність сучасної узагальнювальної, комплексної синтези теми⁵, що не сприяє розширенню горизонту дослідників як і кожного громадянина України, що виявляє інтерес до минулого своєї Батьківщини.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Атаманчук, Г. В., Брик, М. В., Ковальчак, Г. І. та ін. (авт.). (1979). *Під зорею Радянською*. Львів.

Бабій, Б. М. (1954). *Возз'єднання Західної України з Українською РСР*. Київ.

Баран, В., Токарський, В. (2009). *Україна: західні землі: 1939–1941 рр.* Львів.

Белоусов, С. М., Оглоблін, О. П. (ред.). (1940). *Західна Україна*. Київ.

⁵ Очевидно, ґрунтовна узагальнювальна монографія Володимира Барана і Василя Токарського «Україна: західні землі: 1939–1941 рр.», написана на основі надбань своїх попередників і вивчення великого, часом унікального, фактичного матеріалу, частина якого була вперше введена у науковий обіг, що дало змогу суттєво розширити сюжетну базу подій початку Другої світової війни, виконати це завдання повністю не змогла. У ній окремі, але дуже важливі для об'єктивного розуміння політичної історії Західної України 1939–1941 рр., аспекти зміни державно-правового статусу регіону розкрито і проаналізовано явно недостатньо.

Білас, І. (1994). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз*, 2. Київ: Либідь—«Військо України».

Білоусов, С. М. (1951). *Возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі*. Київ.

Варецький, В. Л. (1960). *Соціалістичні перетворення у західних областях УРСР (в довоєнний період)*. Київ.

Герасименко, М., Дудикевич, Б. (1960). *Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною*. Київ.

Гудзенко, П. П. (відп. ред. тому). (1977). *Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн.* (Т. 6. Українська РСР в період побудови і зміцнення соціалістичного суспільства (1921–1941)). Київ, 498–504.

Даниленко, В. (2004). «Четвертий поділ» Польщі і встановлення радянського тоталітарного режиму в Західній Україні. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал*, 1–2, 60.

ДАЛО: Державний архів Львівської області, ф. П-3, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

Йова, П. (1954). *Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною*. Львів.

Коваль, М. В. (1991). *Довкола радянсько-польської війни 1939*. Київ.

Коваль, М. В. (1994). *Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): спроба сучасного концептуального бачення*. Київ.

Коваль, М. В. (1995). *Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії*. Київ.

Ковалюк, В. (1991). Західна Україна на початку Другої світової війни. *Український історичний журнал*, 9, 30–41.

Ковалюк, В. (1993). Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.). *Український історичний журнал*, 3, 3–17.

Ковальчак, Г. І., Сливка, Ю. Ю., Чугайов, В. П. (1979). *Подія великого історичного значення*. Київ.

Литвин, М. Р., Луцький, О. І., Науменко, К. Є. (1999). *1939. Західні землі України*. Львів.

Лялька, Я. (відп. ред.). (1993). *Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади*, 1. Львів: Просвіта.

Лялька, Я. (відп. ред.). (1997). *Літопис нескореної України: документи, матеріали, спогади*, 2. Львів: Галицька видавнича спілка.

Макарчук, В. (2007). *Державно-територіальний статус західноукраїнських земель в період Другої світової війни (1939–1945). Історико-правове дослідження*. Київ.

Мартинюк, А. (2010). *Возз'єднання. Кроки до заповітної української мети*. Київ, 4.

Олексюк, М. (ред.). (1968). *Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі*. Львів.

Рубльов, О. С., Черченко, Ю. (1994). *Сталініщина й доля західноукраїнської інтелігенції. 20–50-ті роки ХХ ст.* Київ, 1994.

Руккас, А. (1996). Підготовка до військової операції Червоної Армії проти Польщі на початку Другої світової війни (вересень 1939 року, західноукраїнський напрям). *Питання нової й новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник*, 42. Київ, 92–100.

Руккас, А. (1997а). Взаємодія німецьких військ та Червоної Армії на початку другої світової війни на території Західної України. *Питання нової й новітньої історії. Міжвідомчий науковий збірник*, 43. Київ, 69–75.

Руккас, А. (1997б). *Збройний опір польських військ проти Червоної Армії у вересні 1939 року на Волині*. Київ.

Сварник, І. І. (1992). Маловідомі сторінки з історії Золотого вересня. *Український археографічний щорічник. Нова серія*, 1/4. Київ, 401–418.

Сливка, Ю. Ю. (відп. ред.). (1989). *Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною*. Київ.

Сливка, Ю. (відп. ред.). (1995). *Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали* (Т. 1: 1939–1953). Київ: Наукова думка.

Сливка, Ю. Ю. (відп. ред.). (1996). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т.* (Т. 1: 1939–1945 рр.). Львів.

Сливка, Ю. (1997). Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: збірник наукових праць*, 3–4, 3–31.

Цибко, О. (1954). *Визвольний похід Червоної Армії в Західну Україну та возз'єднання Західної України з Радянською Україною. 300 років возз'єднання України з Росією*. Львів.

Ярош, Б. О. (1995). *Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-х рр. ХХ ст. (історико-політологічний аспект)*. Луцьк.

Олександр ЛУЦЬКИЙ